



УДК: 37.02:372.8.(477)

**ТЕТЯНА БРАНЦЬКА**, кандидат педагогічних наук, доцент  
Вінницький державний педагогічний університет  
імені Михайла Коцюбинського, МОН України  
Адреса: вул. Острозького, 32, Вінниця, 21100, Україна  
E-mail: tatjana\_rom@mail.ru

## **ФОРМУВАННЯ КОНФЛІКТОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНОЇ СФЕРИ У НІМЕЧЧИНІ ТА АВСТРІЇ**

### **АНОТАЦІЯ**

*На сучасному етапі розвитку українського суспільства є потреба у вивченні та аналізі змісту підготовки фахівців соціальної, соціально-педагогічної сфер у зарубіжних країнах. Тому важливе значення має дослідження досвіду теоретичної та практичної підготовки майбутніх фахівців соціономічних професій в університетах Німеччини та Австрії.*

*У статті розглянуто формування конфліктологічної культури майбутніх фахівців соціономічної сфери та особливості викладання дисциплін соціально-педагогічного спрямування у ВНЗ Німеччини та Австрії. Здійснено аналіз науково-педагогічної літератури, присвяченої вивченню окремих аспектів формування конфліктологічної культури фахівців соціономічних професій. Досліджено нормативно-правове забезпечення професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів у ВНЗ Німеччини та Австрії, зокрема, особливості навчальних планів, їхнє змістове наповнення, а також специфіку навчання. Визначено наявність у структурі підготовки майбутніх фахівців соціономічної сфери конфліктологічної складової, що дозволяє студентам в майбутньому підвищити ефективність професійної діяльності.*

*Удосконалення змісту програм та наповнення навчальних дисциплін матеріалом, що розкриває особливості психолого-педагогічної та конфліктологічної підготовки майбутніх фахівців соціономічних професій у країнах Німеччини та Австрії, сприятиме формуванню сучасного конкурентноспроможного фахівця з високим рівнем конфліктологічної культури.*

**Ключові слова:** соціономічні професії, професійна підготовка, майбутні фахівці, соціально-педагогічні дисципліни, конфліктологічна культура.

### **ВСТУП**

Системи вищої освіти в Україні та країнах Європи за останні роки набувають все більше спільних рис. Україна має власну сформовану систему підготовки педагогічних кадрів, однак продовжує звертатися до досвіду високорозвинених європейських країн, переймає новітні методи та засоби професійної підготовки майбутніх фахівців.

Входження України в полікультурний європейський простір вимагає запровадження нових стандартів, концепцій та технологій в освітянській галузі. Європейські країни можуть стати яскравим прикладом гармонійного поєднання усіх цих аспектів для досягнення головної мети системи освіти – підготовки висококваліфікованих педагогів.

Комунікація на сучасному рівні дозволяє обмінюватися теоретичним та практичним досвідом підготовки професійних кадрів між різними країнами.



Систематизація й опрацювання цього досвіду допоможуть більш активному його впровадженню в систему української освіти, перейняттю кращих зразків конфліктологічної підготовки фахівців соціономічної сфери.

#### **МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ**

Узагальнити практичний досвід формування конфліктологічної культури майбутніх фахівців соціономічної сфери в Німеччині й Австрії для його використання у вітчизняній системі підготовки соціальних педагогів.

#### **ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Професійну підготовку фахівців соціономічної сфери у Німеччині й Австрії досліджують багато українських науковців й педагогів, зокрема: Н. Абашкіна, Т. Вакулєнко, Г. Ващенко, В. Гаманюк, П. Каган, О. Коваленко, А. Лігоцький, З. Малькова, А. Пискунов, О. Пришляк, Л. Пуховська, М. Соколова, І. Трилінський, Ю. Чемодурова, Т. Яркіна та ін.

В дослідженні використовувався комплекс взаємопов'язаних теоретичних методів дослідження, що забезпечувало можливість міждисциплінарного пізнання. Серед них, зокрема, теоретичні методи: аналіз проблеми конфліктологічної культури в контексті етики, соціології, психології та педагогіки; порівняльний метод, який надав можливість зіставити різні концепції розвитку конфліктологічної культури, виявити в них спільне й особливе; порівняльний аналіз і систематизація досвіду формування конфліктологічної культури майбутніх фахівців соціономічної сфери у Німеччині й Австрії.

#### **ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ**

Наразі в Німеччині не існує єдиної моделі підготовки майбутніх педагогів для всіх федеральних земель. Кожна із них має свою структуру навчальних закладів, для яких характерні своєрідні підходи до професійної підготовки вчителів. Час навчання у ВНЗ Німеччини більший, ніж в Україні, він складає чотирнадцять семестрів в університетах і більше дев'яти семестрів у галузевих інститутах [4, с. 15].

Професійну підготовку соціального педагога у Німеччині можна здобути у таких трьох типах навчальних закладів як: університети, вищі фахові школи та фахові академії.

Особливою популярністю в країні користуються вищі фахові школи прикладного напрямку – ВФШ. Але в останні роки деякі навчальні заклади, які готують соціальних педагогів, реорганізуються. Так, ВФШ об'єднуються з університетами, в багатьох університетах створюються спеціалізовані інститути соціальної педагогіки.

Для нечисленних фахових академій Німеччини характерним є чергування теоретичного та практичного блоків (50 % до 50 %). Особливістю цих навчальних закладів є і те, що студентів на навчання направляють соціальні установи. Ці чинники позитивно впливають на практичну підготовку майбутніх соціальних педагогів, оскільки вони, маючи певний досвід, можуть без проблем влаштуватися на роботу і у недалекому майбутньому стати справжніми фахівцями, підтвердивши свій освітньо-кваліфікаційний ступінь «Бакалавра Мистецтв» [7, с. 2].

Наприклад, професійна підготовка майбутніх соціальних педагогів у фаховій академії м. Штутгарт здійснюється на факультеті соціальної освіти. Навчальний договір укладається на три роки, протягом яких студент прирівнюється до працівника закладу і одержує оплату своєї праці. Також можливе працевлаштування студента після завершення навчання.

Навчання у фаховій академії м. Штутгарт триває 3 роки (6 семестрів). У кожному семестрі відведено по три місяці на теоретичне навчання та на практичну



підготовку в соціальному закладі та установі згідно попередньо укладеної угоди. Академія пропонує здобути такі спеціальності: вихователь дитячого будинку, соціальна робота у сфері юстиції, у системі охорони здоров'я, в установах надання послуг соціального догляду, робота у системі соціальних служб.

Під час перших трьох семестрів усі предмети є обов'язковими, а протягом трьох наступних студенти вивчають предмети, обов'язкові за вибором та відповідно до обраної спеціалізації.

Відповідно до навчального плану до обов'язкових предметів належать: «Соціальна педагогіка та соціальна робота», «Психологія», «Соціологія», «Соціальна економіка», «Право та управління», «Соціальна медицина», «Медіапедагогіка», «Філософія», теоретико-практичні семінари та семінари з різних спеціалізацій. До обов'язкових предметів за вибором віднесено: «Соціальне консультування», «Соціальна підтримка: схема роботи», «Презентація та коментування зв'язків із громадськістю», «Розробка проєктів», «Основні засади емпіричної розробки критеріїв якості», «Якісні методи», «Інтернет та соціальна робота», «Науковий менеджмент та інформаційно-комунікативні технології». Також студенти вивчають предмети за вибором: «Оволодіння методами соціальної роботи», «Соціотерапія», «Посередництво», «Дослідження у соціальній роботі», «Інформаційне суспільство і соціальна робота», «Обрані теми соціальної економіки».

Блок дисциплін соціально-педагогічного спрямування «Соціальна педагогіка / соціальна робота» у фаховій академії м. Штутгарт є обов'язковим і вивчається протягом усіх семестрів. Він включає як предмети педагогічного спрямування, так і предмети, що стосуються соціальної роботи та соціальної політики [7, с. 8–10].

Отже, предмети психологічного спрямування вивчають не лише ті, хто спеціалізуються у цій сфері, а й майбутні фахівці соціономічної сфери. Це пояснюється тим, що соціальні працівники повинні вміти встановлювати контакти з людьми, в них мають бути розвинутими навички міжособистісного спілкування, їм необхідно навчитися допомагати людям уникати конфліктних ситуацій і за потреби вміти їх вирішувати раціональним шляхом.

Практика в академії займає половину навчального часу і триває 18 місяців. Для студентів створюються широкі можливості для проходження практики, відповідно – набуття досвіду, привчання до відповідальності, відточування професійної майстерності. Студенти мають свободу дій, отримують консультації від працівників установ і закладів, де вони проходять практику.

Позитивними сторонами практики є також формування у студентів комунікативних навичок, власного стилю спілкування за допомогою знань із психології спілкування, розуміння проблем, які можуть виникнути під час комунікації, володіння методами ефективного спілкування.

ВФШ були створені в ході реформи освіти 1971 року відповідно до «Закону про ВФШ земель Німеччини». У них підготовка фахівців здійснюється за двофазною моделлю, яка передбачає річне стажування (оплачується) у професійній галузі після трьох років навчання. Лише після цього студенти отримують диплом. Під час практики у соціальних закладах і установах праця студентів не оплачується і навчальне навантаження не зменшується.

Окремі ВФШ пропонують інтегровану програму підготовки «Соціальна педагогіка / соціальна робота», після якої студент отримує диплом соціального педагога / соціального працівника. Але є випадки, наприклад, у ВФШ м. Мюнхен, коли студенти навчаються на спеціальності «Соціальна робота», а після завершення навчання отримують диплом соціального педагога.



Навчальні дисципліни ВФШ можна об'єднати таким чином:

- соціальні науки (соціологія, соціальна політика, політична наука, економіка, статистика, емпіричні соціальні дослідження);
- соціальна робота та соціальна педагогіка (історія, теорія, організація та інститути, методи);
- психологія / педагогіка (прогресивна педагогіка, терапевтичні методи, теорія і практика освіти, теорії соціалізації);
- охорона здоров'я (надання медичної допомоги, інституційна та офіційна структура, медичне обстеження);
- юридичне і суспільне управління (законодавство стосовно сім'ї, молоді, соціального забезпечення, соціальних гарантій, праці та управління);
- музика, драматургія, спорт, мистецтво, кінематографія, робота із засобами масової інформації.

Програмами ВФШ передбачено вивчення іноземних мов: англійської, французької, іспанської, а також мов емігрантів. Окремі школи вивчають дисципліни теологічного спрямування.

Наприклад, у багатопрофільній вищій школі м. Зіген для оволодіння освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра студенти навчаються протягом шести семестрів. Після завершення навчання вони мають відпрацювати «рік професійного визнання» і тільки після цього отримують диплом.

Програма професійної підготовки бакалаврів включає три групи навчальних дисциплін (основні, спеціальні та загальні).

До основних дисциплін належать: «Загальна педагогіка», «Соціальна педагогіка», «Дидактика», «Методика соціальної педагогіки та соціальної роботи», «Психологія та соціологія». Спеціальні: «Естетика та комунікація», «Політика/соціальна адміністрація / економіка», «Право», «Соціальна медицина / соціальна психіатрія», «Соціальна філософія / соціальна етика». Загальні дисципліни: «Методи наукових досліджень», «Сфера професійної діяльності», «Методика професійної діяльності».

Під час усього навчання відбувається підготовка студентів до науково-дослідницької діяльності та вступу в магістратуру. Програма підготовки бакалаврів передбачає протягом першого навчального року щотижневе відвідування дисциплін «Методи проведення наукового дослідження», «Методи емпіричного наукового дослідження» і «Статистика», які сприятимуть їхній підготовці до здійснення наукових досліджень.

Більшість університетів Німеччини має програми професійної підготовки соціальних педагогів.

Наприклад, на педагогічному факультеті Технічного університету м. Дрездена навчання триває дев'ять семестрів. Чотири семестри початкового етапу включають двомісячну практику. Основний етап навчання завершується після дев'ятого семестру складанням екзаменів та підготовкою дипломної роботи.

На початковому етапі навчання передбачено такі дисципліни: «Соціальна педагогіка», «Загальна педагогіка», «Соціально-наукові методи дослідження», «Правознавство», а також мова і дисципліни додаткової спеціальності (такими є «Соціологія» і «Психологія»).

Отже, навчаючись на початковому етапі, студенти отримують знання про мистецтво спілкування, про конфлікти, яких не оминати під час спілкування, тобто у студентів формуються початкові конфліктологічні знання. Це дозволить майбутнім



фахівцям соціономічної сфери навчитися уникати конфлікти і розпізнавати стилі поведінки учасників у конфліктних ситуаціях, що сприятиме їх вирішенню.

На етапі основного навчання студенти продовжують вивчати «Соціальну педагогіку» у рамках обраних спеціалізацій, «Загальну педагогіку», обов'язкові предмети за вибором («Соціально-наукові методи дослідження», «Правознавство») та дисципліни спеціалізації.

Фахова підготовка включає такі блоки навчальних дисциплін як: громадське та приватне виховання дітей дошкільного віку, соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю; соціально-педагогічна допомога у вихованні; соціально-педагогічне консультування та загально-профільна допомога; соціальна адміністрація; соціокультурна робота; навчальні дисципліни обраної спеціалізації; обов'язкові предмети за вибором.

Серед обов'язкових предметів пропонуються: «Проведення наукового дослідження та методи дослідження у педагогіці», «Естетичне виховання», «Медіапедагогіка», «Основи інформаційних технологій», «Політологія», «Філософія», «Педагогіка» і «Правознавство».

Фахова підготовка, наприклад, психологів, у Німеччині відбувається на базі університетів протягом двох періодів. Перший – базисне навчання, яке передбачає вивчення майбутнім фахівцем загальної психології, методів / статистики, фізіології, психології розвитку, соціальної психології та психології особистості. Цей період триває протягом дев'яти семестрів по два семестри на рік (загалом 3,5 роки навчання). Другий період – основне навчання, яке забезпечує оволодіння студентом певною спеціалізацією (клінічна психологія, організаційна психологія, психологія в освіті та ін.). Цей період триває протягом чотирьох семестрів (два роки навчання).

Науково-дослідна робота в університетах є обов'язковою складовою навчального процесу. Завдяки їй студенти вчать аналізувати наукові тексти, виявляти проблеми та знаходити шляхи їхнього вирішення, оформлювати результати своєї діяльності письмово і захищати їх на публічних виступах.

В університетах Німеччини основними формами проведення занять є лекції, семінари, професійно-практичні семінари, практичні вправи, колоквиуми, підготовка проектів та рефератів. Додатково формуються студентські навчальні групи з вивчення окремих дисциплін [7, с. 29]. Такі прийоми навчання сприяють формуванню та розвитку конфліктологічної культури майбутніх фахівців соціономічної сфери.

У ВНЗ Німеччини перевага надається активним методам навчання, які розвивають творче самостійне мислення, допомагають набувати професійних знань з безпосереднім їх застосуванням. Передбачена навчальним планом самостійна робота студента формує у нього відповідальність, самоконтроль, налаштовує на пошук шляхів вирішення тих чи інших проблем [1, с. 29].

Що стосується професійної підготовки соціальних педагогів в Австрії, то її здійснюють різні типи навчальних закладів: школи соціальної роботи, педагогічні коледжі, академії, університети та інші навчальні заклади (інститути), які мають університетський статус. Навчальні функції виконують також курси підвищення професійної кваліфікації.

Аналіз різних аспектів діяльності соціальних педагогів у горті (позашкільній установі цілоденної опіки дітей шкільного віку) дає підстави стверджувати, що фахова компетентність соціального педагога в установі цілоденної опіки в Австрії базується як на фундаментальних наукових знаннях (мова, математика, література, природознавство та ін.), так і спеціальних психолого-педагогічних.



Соціально-педагогічна робота в горті вимагає загальнотеоретичних знань з педагогіки, соціальної педагогіки та психології, зокрема щодо психічного розвитку дітей та молоді шкільного віку, їхніх потреб; теорії соціального виховання та групової роботи, а також роботи в колективі; педагогіки дозвілля; педагогіки дорослих та організації співпраці з батьками; методів заохочення дітей до навчання; особливостей роботи з педагогічно занедбаними дітьми тощо [5, с. 13]. Особливе значення мають знання психологічного напрямку, оскільки робота з дітьми вимагає спостережливості, вміння управляти ситуацією, налаштовувати дітей на позитивний лад, вчить запобігати виникненню конфліктних ситуацій, які можуть негативно вплинути на психіку дитини.

Для Австрії характерна робота соціального педагога з різними типами сімей. Насамперед, це сім'ї з безробітними батьками, самотні матері, мігранти, особи «групи ризику» та інші. Під час роботи з такими сім'ями соціальний педагог повинен пропагувати ідеї виховання дітей у родині, добирати доцільні способи допомоги дітям, надавати соціально-педагогічну консультацію батькам і дітям, сприяти співпраці сім'ї з різними закладами та організаціями у розв'язанні нагальних проблем.

Метою навчання соціальних педагогів в Австрії є здобуття ґрунтовних теоретичних знань, практичних умінь і навичок та професійних засад кваліфікації соціального педагога. Зміст навчання реалізується через навчальні плани, програми, відповідну науково-методичну та навчальну літературу. Навчальні плани визначають комплекс дисциплін (обов'язкових та дисциплін на вибір), які забезпечують теоретичну та практичну підготовку соціального педагога.

Найпоширеніші методи навчання Австрії – заняття-дискусія, метод біографічних розвідок, супервізія, тренерство (консультування), метод театральної педагогіки. Ці методи мають свою специфіку і по-різному втілюються у життя, але мають одну мету: різносторонньо, самодостатньо, професійно виховати майбутнього фахівця соціономічної сфери.

Важливе значення для формування конфліктологічної культури майбутніх соціальних педагогів має практика. Вона спрямована на зміцнення зв'язку теорії з майбутньою прикладною сферою, формування у студентів умінь проводити соціально-педагогічну роботу.

У навчальних закладах Австрії, що готують соціальних педагогів, на практику відведено третину всього навчального часу. Вона проходить у чотири етапи. На першому етапі відбувається викладання теоретичного блоку соціально-педагогічної діяльності, обговорення актуальних тем та труднощів, із якими найчастіше зіштовхуються студенти. Другий етап – безперервна практика, яку студент зобов'язаний пройти за одним із напрямів соціально-педагогічної роботи протягом двох годин на тиждень. На третьому етапі студенти мають двотижневу практику між навчальними семестрами. Останній етап передбачає обов'язкову практику під час літніх канікул [5, с. 14].

У галузі психології три роки вищої освіти (ступінь бакалавра) є недостатнім терміном для наукових та професійних цілей, а лише забезпечує початковий рівень підготовки психолога. У деяких випадках, наприклад, в Австралії та Німеччині, рівень післявузівської підготовки включає в себе рівень майстра та рівень професійного доктора. У всіх європейських країнах, де ліцензування та правове регулювання професії психології організовано правильно, необхідно мати магістерський ступінь. Після захисту звання психолога обов'язковою є одно- або дворічна практика під наглядом професійного психолога.





Професійний розвиток у психології характеризується структурованістю. Більшість навчальних програм у галузі психології вимагає наявності значного досвіду роботи. Наприклад, в Данії та Австрії більшість психологів вирішили йти шляхом подальшого практичного навчання.

Майже всі університети замінили класичний німецький ступінь на диплом з міжнародного бакалаврату (в основному три роки) і магістра (в основному два роки). Бакалаврські та магістерські програми повинні бути затверджені органами з акредитації.

Студенти, які прагнуть здобути ступінь бакалавра в галузі психології, повинні одержати освіту з різних психологічних дисциплін.

Ступінь бакалавра готує студентів для різних робочих місць, але більшість студентів продовжує навчання, щоб отримати ступінь магістра. Магістерські програми значно відрізняються між закладами та забезпечують спеціальну освіту з однієї або декількох психологічних дисциплін. Ступінь магістра в галузі психології є необхідною умовою для більш відповідальних і вимогливих професій, таких як психологи в різних галузях. Він надає студентам право здобути освіту психотерапевта, а також пройти інші курси підвищення кваліфікації.

Майже 80 % усіх випускників у галузі психології пройшли додаткові професійні програми, щоб стати сертифікованим клінічним психологом. Більшість випускників не працює клінічними психологами, однак, швидше знаходить роботу в різних секторах охорони здоров'я, освіти або в організації.

В Австрії є п'ять університетів, які пропонують бакалаврат, магістратуру та докторантуру з психології. Є й інші заклади, які пропонують здобути освіту психолога. У 2011 австрійські психологи відзначили 20-річчя австрійського Закону про психолога.

Європейська федерація асоціацій психологів (European Federation of Psychologists Association, EFPA) встановлює загальний орієнтир для академічної та професійної компетентностей у країнах-партнерах. EFPA є федерацією з 32 європейських національних психологічних асоціацій, включаючи всі 25 країн-учасниць Європейського Союзу і сім інших європейських країн. Це має велике значення для всіх сторін-учасниць, адже професійні послуги надаються психологами, які дотримуються чітких принципів професійної етики.

### **ВИСНОВКИ**

Отже, досвід Німеччини та Австрії з підготовки майбутніх фахівців соціономічної сфери свідчить про те, що кожен ВНЗ застосовує в навчальному процесі такі методи навчання, які допомагають студентам не тільки засвоїти теоретичний матеріал, а й уміти застосовувати знання на практиці. Крім того, у Німеччині та Австрії використовують динамічні методи навчання, які допомагають студентам самостійно мислити, формувати особистісні дані, вміти дискутувати і відстоювати власну позицію (але не викликати появу конфліктних ситуацій), краще орієнтуватися в обраній спеціалізації.

Перспективою подальших досліджень є обґрунтування системи формування конфліктологічної культури майбутніх фахівців соціономічних професій.

### **ЛІТЕРАТУРА**

1. Абашкіна Н. В. Підготовка соціальних педагогів у Німеччині / Н. В. Абашкіна. – К. : Вид. «Автореферат», 2003. – с. 30.



2. Бобраков С. Особливості професійної підготовки вчителів у вищих педагогічних школах Німеччини / С. Бобраков. – 7 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://library.udpu.org.ua/library\\_files/poriv\\_ped\\_stydii/2012/2012\\_2\\_12.pdf](http://library.udpu.org.ua/library_files/poriv_ped_stydii/2012/2012_2_12.pdf)
3. Бобраков С. Порівняльний аналіз узагальненого досвіду професійної підготовки вчителів у ВНЗ Німеччини та України / С. Бобраков // Порівняльно-педагогічні студії. – №2-3 (16-17). – 2003. – С. 152–157.
4. Козак Н. В. Дидактичні основи професійної підготовки майбутніх учителів у ФРН (II половина XVIII – кінець XX ст.); автореф. дис. ... канд. пед. наук: К. – 2000. – 17 с.
5. Павлішак О. Р. Професійна підготовка соціальних педагогів в Австрії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / О. Р. Павлішак. – Дрогобич. – 2008. – 22 с.
6. Пришляк, О. Ю. Змістовий компонент професійної підготовки соціальних педагогів у Німеччині / О. Ю. Пришляк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Педагогіка. – 2007. – № 1. – С. 39–44.
7. Пришляк О. Ю. Професійна підготовка соціальних педагогів у вищих навчальних закладах Німеччини: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / О. Ю. Пришляк. – Тернопіль. – 2008. – 34 с.
8. Романовська Л. І. Система підготовки фахівців з соціальної роботи за кордоном на прикладі розвинених країн / Л. І. Романовська // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки. – 2013. – Вип. 3. – 15 с.
9. Сакун Л. Г. Підготовка професійних кадрів у Німеччині // Рідна школа. – 1998. – № 4. – С. 23–26.
10. Badry G. Pädagogik Grundlagen und Arbeitsfelder / G. Badry, M. Buchka, R. Knapp. – Berlin : Luchterhand, 1992. – 389 s.
11. Pavlishak O. Die Ausbildung der Sozialpädagogen an den Hochschulen in der Ukraine / O. Pavlishak // Kontakte. – 2007. – № 4. – S. 70–78.
12. Stover M. Studium in Deutschland / M. Stover. – Bonn : Kollen Druck und Verlag, 1995. – 367 s.